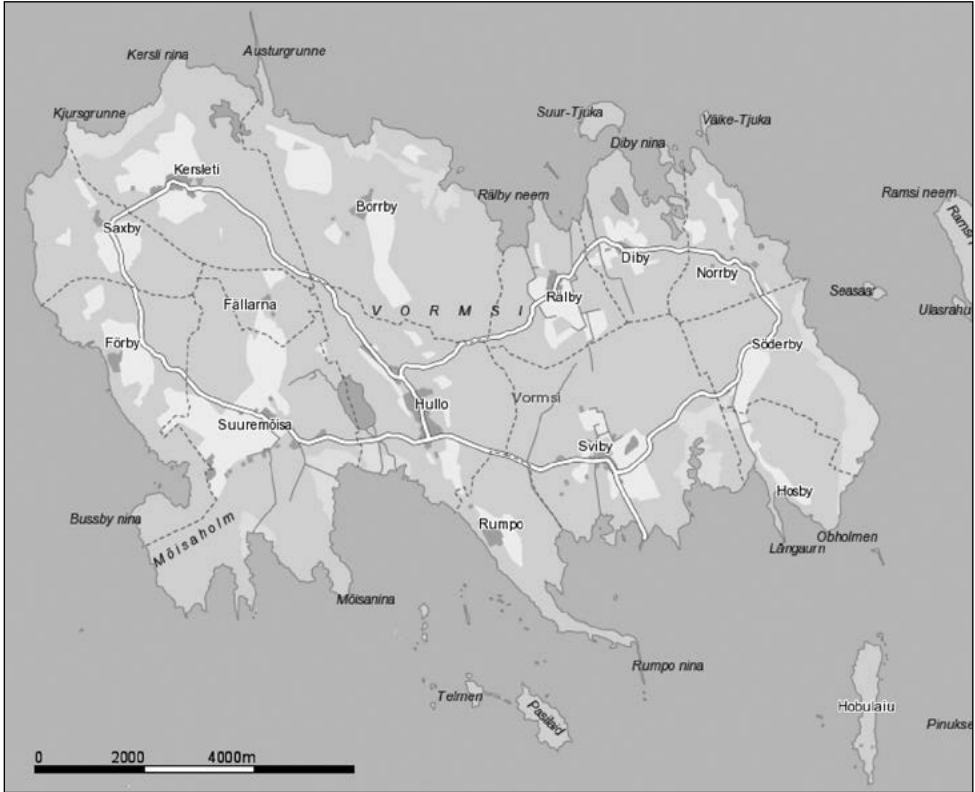

Sissevaade Vormsi ehituspärandi ja külade kujunemislukku

Kadi Karine

EVMi teadur

Vormsi. Maa-ameti kaardiserver.

Tänapäeval ei eristu Vormsi kuigi palju muust Eestist, kuid II maailmasõja lõpuni moodustasid enamuse saare elanikest sajandeid siin elanud rannarootslased – 1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli saarel 2547 elanikku, neist vaid 114 eestlased. Looduslik ja rahvuslik isoleeritus hoidis rahvastikku segunemast, mistõttu oli siinne kultuur omanäoline ja eristus selgelt muudest Eesti piirkondadest, ka ülejäänud rannarootsi aladest. Tänu geograafilisele asendile püsisid keel ja kultuur järjepidevana aastateni 1943–1944, mil enamik rannarootslastest lahkus Rootsi.

Suurem osa vormsirootslaste kultuuripärandist on praegu kättesaadav vaid muuseumides, arhiivides ja raamatutes. Küla ilmes ja ehituspärandis on aga vana traditsioon tänini selgelt tajutav. Ilmselt on see üks rannarootsi traditsiooni vahetumalt tajutavaid aspekte.

Käesolev artikkel vaatleb aja kulgemist läbi asustuse ja taluarhitektuuri prisma asustuse algusest tänapäevani. Artikkel põhineb 2011. aasta kevadel Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakonnas valminud magistritööl „Vormsi hoonestuse väärtused ja kaitsmise võimalused”¹.

Asustuse kujunemine. Külade areng kruntimiseni 1930. aastail

Suurem osa Vormsi külasid on põlised – asustuse algus paigutatakse siin umbes 13. sajandisse, esmamainimine jääb aastasse 1391. Ehkki puuduvad täpsemad andmed, võib saare geoloogilise arengu põhjal arvata, et varem sai asustuskõlblikuks saare läänepoolne osa. Seda toetab ka teooria, mille kohaselt suuremate külade Borrby (Borgheby), Saxby, Kersleti (Kyrkslätt) jt nimed on Nylandi (Uusimaa) maakonna kohanimede vasted ning osutavad seega tõenäoliste esimeste asukate päritolumaale Soomele (Dahl 1973: 11). Saare lääneosa talupojad olevat endid kui vanemaid asukaid veel 19. sajandi keskpaigas idavormsilastest paremaks pidanud, „mispärast nad ka viimaste juurest naist ei võta ega sinna mehele ei lähe” (Russwurm 1855 I: 105).

Kindlaid andmeid külade kohta leiab 1565. aasta vakuraamatust. Enamik praegustest küladest oli olemas juba siis: Förby, Saxby, Kersleti, Borrby, Rälby, Diby, Norrby, Söderby, Sviby, Rumpo ja Hullo. Üks tolle aja suuremaid külasid Bussby hävitati 1604. aastal, Hullo läheduses asunud Tompole sai sama saatus osaks 1770. aastal. 17. sajandi lõpus – 18. sajandi alguses ilmus kaardile Fällarna.

Uuemate külade lugu algas 19. sajandi lõpus, mil tsaariarmee erusoldatitele jagatud maadest tekkis saare idakaldal Hosby. 1919. aasta maareformi tulemusel kujunes Kerre (Kärre) ning taasrajati vahepeal mõisnik Magnus Brümmeri poolt hävitatud Bussby, mis praeguse haldusjaotuse järgi kuuluvad mõlemad Suuremõisa küla alla. Viimased kolm küla ei loodud mitte kohalike, vaid riigi põhimõtete järgi ja nende areng jäi enne rannarootslaste lahkumist lühikeseks. Seetõttu

¹ Töö juhendaja mag. art. Leele Välja. Tööd hoitakse Eesti Kunstiakadeemia raamatukogus.

on need ka Vormis jaoks pigem ebatüüpilised. Nimelt olid enne II maailmasõda 18 siinsest külast 13 sumbkülad (Laasi 1940: 212).

19. sajandil olid peaaegu kõik Vormsi talud koondunud küladesse – hajatalusid oli vähem kui 5% (Troska 1987: 61). Levinuim oli hargneva tänavavõrguga sumbküla, kus talud asetsesid korrapäratult, tihedasti kobaras. Gea Troska on arvanud, et Vormsi külade õige tihe hoonestus kujunes ilmselt rannarootslaste eriseisundi tõttu kauem ja tugevamini püsinud kogukondlike suhete mõjul (Troska 1987: 72).

Rootslaste eriseisund tulenes Rootsi kuninga privileegikirjast, mille järgi oli rootslaste maksukoormus väiksem ning nad ei olnud sunnismaised. Kuigi juba 16. sajandil tõlgendati seda õigust nii, et see kehtib ainult rootslaste põlisasualadel, ning tehti ranget vahet “rootsi vabade talupoegade” ja sunnismaiste eestlaste vahet. See tõmbas selge piiri eestlaste ja rootslaste asualade vahele ja tugevdas rahvuslikku eraldumist. Vormsil on ilmselt alati elanud ka eestlasi, kuid nad olid valdavalt koondunud Svibysse. Rootslastega olevat käidud läbi ainult asja pärast (ERM EA 214: 51).

Rootslaste kõrval asub Vormsis ka eestlasi. Kuigi läbisaamine nende vahel ei ole just päris avalikult vaenulik, siis ometigi peavad rootslased end maa pärisperemeesteks. Kui mõni eestlane oma taluga on kuidagi rootslaste vahele eksinud, /.../ siis püüab ühendatud rootsi ühiskond oma kapitali nii kasutada, et võõras peab lahkuma ja maa jääks mõnele oma mehele.²

Niikaua kui rootslased olid Rootsi Kuningriigi alluvuses, ei ähvardanud nende eriõigusi miski, ent kui alad läksid mõisniku käsutusse, kelle huvides selliste õiguste säilitamine ilmselgelt ei olnud, hakati rannarootslasi suruma sunnismaiste tasemele. 18. sajandi lõpuks ei erinenud rootsi talupoegade olukord kuigi palju eesti talupoegade omast. Vormsil, kus talupojad sellega nõus ei olnud, väljendus see 18. ja 19. sajandil korduvates konfliktides ja protsessides talupoegade ja mõisniku vahel, kuni lõpuks Vene Tsaaririik 1889. aastal mõisa maad riigile ostis (Dahl 1973: 8).

2 Vanade skandinaavlaste järeltulijate hulgas. – Postimees nr 220, 16.08.1930.

Mehed nõõrimaadel. 1937. SOV B601052-06.

Selle ostutehingu tõttu jäid talumaad Vormsil kruntimata, seepärast kehtis siin ebatavaliselt kaua nõõrimaa-traditsioon. Põllud ja heinamaad olid 1930. aastateni talude vahel jaotatud kitsasteks, kolme-nelja sammu laiusteks siiludeks, karjamaad ja metsad olid enamasti ühised.

Põllutööd toimetati kogu külaga koos ja neid juhtis aastaks valitud külavanem ühes nõukoguga. Kuna siilud olid nõnda kitsad, ei saanud iga talupoeg kasvatada, mida tahtis, vaid nõukogu otsustas, kuhu panna kartulit ja millist vilja külvata. Siile vahetati talupoegade vahel regulaarselt (Svärd 2007: 21).

Pomoloog Spuhl-Rotalia kirjutab nõõrimaadest järgmist:

Siilupõllusteemi põhjuseks on maade väga mitmekesine väärtus ning kade saareelanik ei suudaks ärakannatada, et naabril vähe parem põllu- või heinamaatükk oleks, kui temal. Kõigi halbtuste peale vaatamata, mis siilupõldude süsteemida seotud, põhjeneb viimane rahva psükoloogial ja isaisade viisidest kinnipidaja rootslane ei lahku temast niipea (Spuhl-Rotalia 1896: 50).

Kuna kogukondlik külakord kehtis kaua, jõudsid külad kasvada suureks ja tihedaks. Kruntimisel 1930. aastatel talusid ümber ei paigutatud, aga õuesid hakati välja mõõtma ka külatumikust eemale ning külad muutusid hajusamaks.

Kerslet oli esimene küla, kes esitas kruntimistaotluse. Planeerimistööd olid alanud, kui 1932 toimus Svibys suur põleng, mistõttu tehti sellega algust hoopis seal (Svärd 2007: 35).

Esmaspäeval kella 5. paiku õhtul tekkis Vormsi saarel Sviby külas tulekahju, mille tagajärjed on ennenägematult ja kohutavalt rängad ning rasked. Kuna külas asusid elamud üksteise ligi ja olid varustatud enamuses õlgkatustega, siis ei suudetud tulele enne piiri panna, kui selle ohvriks langesid 21 talu. Tules hukkus mitme majapidamise vallasvara, viljatagavara ja toidukraam.

Tule läbi tekitatud kahju ulatub kogusummas kümnetesse miljonitesse. Hulgalistel ahervartel avanevad südantlõhestavalt kurvad pildid, ahastav nutt ja meeleheit valdab kogu väikese saare elanikkonda.³

Tuleroaks langes 36 talust 21 talu 22 elumaja, 16 aida, 17 lauda, 8 sauna ja 9 rehealusega. Peavarjuta jäi 118 inimest, kokku sai kannatada 131 inimest.⁴ Pääsesid need talud, mis asusid külatumikust veidi eemal. Hävinud elamud olid võrdlemisi uued – ehitatud enamikus viimase 30 aasta jooksul, peaaegu kõigi väärtus olevat olnud ligi miljon senti.⁵

Kohe pärast põlengut asuti küla uuesti planeerima. Svibys käis maavalitsuse insener, kes planeeris uue küla ehituspindala. Nimelt ehitatakse uued hooned normaalsete vahedega, et hoida ära sarnase kohutava tuleõnnetuse kordumist. Kuna küla ümber asusid tihedalt põllud, siis pidid svibilased enne omavahel leppima kokku. Selleks peetigi teispäev hommikul kogu küla koosolek ja nüüd tulevad seal paljudele maa- ning krundiomanikele hoopis uued asukohad.⁶ Samas olid 1939. aastal Borrby, Saxby ja Söderby maad ikka veel kruntimata.

3 Hiigla tulemeri Vormsis – Lääne Elu nr 44, 15.06.1932.

4 Svibys hävines 72 taluhoonet – Lääne Elu nr 45, 18.06.1932.

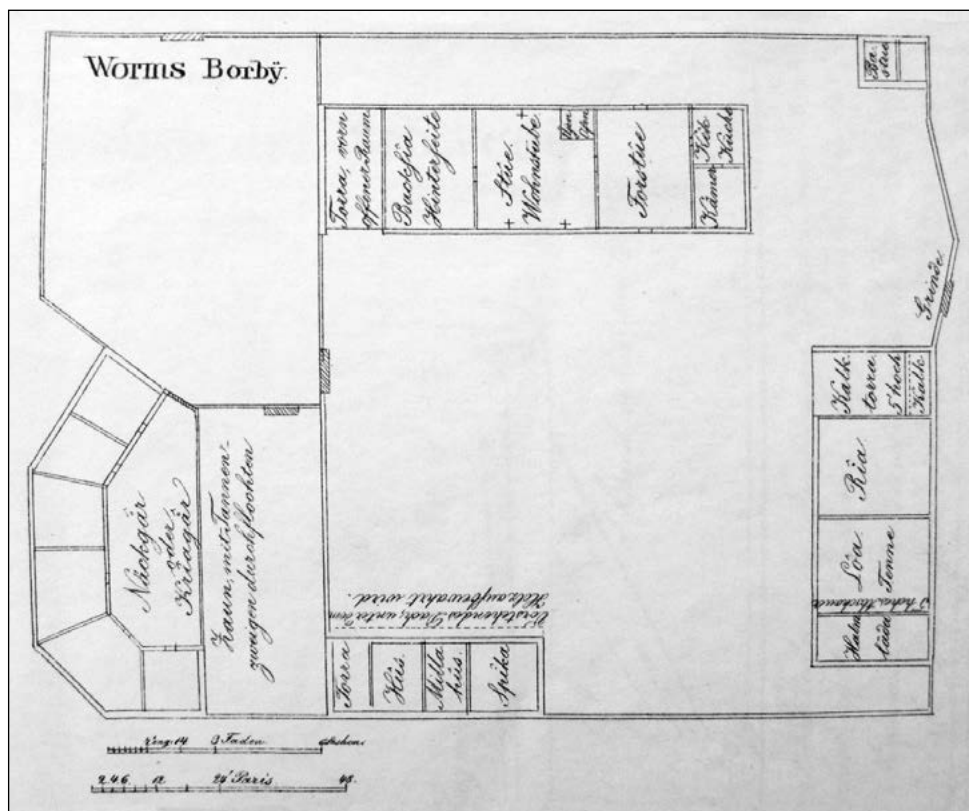
5 Hiigla tulemeri Vormsis – Lääne Elu nr 44, 15.06.1932.

6 Tõuseb uus Sviby küla – Lääne Elu nr 49, 02.07.1932.

Suitsutare ja sellest loobumine

Vormsil kuni 20. sajandi alguseni levinud elamutüüp erines eestlaste rehielamust – siinses suitsutares ainult elati. Kõige põhjalikuma ülevaate sellisest hoonest on esitanud eestirootslaste uurija Carl Russwurm aastal 1855 (Russwurm 1855 II: 5–7). Tema teraseid tähelepanekuid on hilisemad uurijad võinud ainult täpsustada ja täiendada (Ränk 1996: 66).

Vormsi maja koosnes kolmest ruumist: lahtise keedukoldega eeskoda, köetav tuba ja kamber. Kaks esimest olid elamus kõige tähtsamad: eeskoda, mis oli ka köögi eest, nimetati kodaköögiks. Eeskojast köetav tuba oli ööpäev läbi kogu

C. Russwurmi joonis Borby taluõuest. 1855. C. Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. Beilagen.

Suitsutare Håkabackanil. 20. sajandi algus. SOV B602139-29.

pereelu keskus. Kambrit kasutati hoiuruumina ning magamiseks. Savipõrandaga toa seinad ja lagi olid suitsust mustunud. Toa eesseinas oli kaks või kolm, tagaseinas üks aken. Ahjust tulev suits juhiti välja madalate uste kaudu, mis olla olnud isegi kasulik, sest sundis ruume iga päev tuulutama.

Oma välimuselt meenutas kodaköökelamu paljus eestlaste rehemaja, mistõttu ongi seda ekslikult peetud rehemajaks. Näiteks Karl Tihase on 1957. aasta välitööde käigus valminud suitsutare skeemidele märkinud „rehemaja“ ja „rehetuba“. Oma monograafias „Eesti talurahvaarhitektuur“ on ta rehemaja tüüpide levikut iseloomustaval joonisel märkinud rehemaja ka Vormsi saarele (Tihase 2007: 157).

Russwurmi joonisel aga näeme üht Borrby küla õue, kus on detailselt kujutatud kõik õuel paiknevad hooned ühes ruumijaotusega ning taluõue jagunemine puhas- ja majandusõueks. Keskkel kohal on elamu, kus kambrile lisandub eest avatud vahelik ja eeskojale väike kamber ja köögiroom. Elamu vastas asub kolmeruumiline vahelikuga ait. Puhasõuel paremal on rehi ja vasakul, aiaga piiratud majandusõuel, mitmeruumiline vinklis laut.

19. sajandi viimasest veerandist algas esiti aeglane, hiljem lausa tormiline uute moodsate, korstnaga elamute ehitamine. Peale võimalike Soome ja Rootsi mõjude andis selleks tõuke Rootsi Evangeelse Isamaafondi misjonär Lars Johan Österblom. Ta saabus saarele 1873. aastal eesmärgiga siinseid n-ö Rootsi riigi alamaid koolitada ning paremini elama õpetada.⁷

Österblom kirjeldab oma päevikus:

Elumajad Vormsil olid, kui ma siia tulin, üsna kohutavad. Majadel polnud korstnaid. Põrandad tehti tihti kiviklibust või kinnitambitud mullast ja kus ka olid laudpõrandad, seal olid need nii mustad, et neid ei eristanud tavalisest muld-põrandast. Aknad olid väga väikesed – umbes 30 cm suurused ruudud. /.../ Uksed olid väga madalad ja koosnesid neljast kokkulöödud lauast. Lauad olid mõnikord nii kokku kuivanud, et nende vahelt võis näpu läbi torgata. Kännised olid nii kõrged, et pidi kõrgele astuma ja sügavale kummardama. Lõin enne mitu korda pea ära, kui õppisin Vormsi taresse sisse astuma.

Maja ehitamisel asetati palgid otse maapinnale. See tähendas, et alumised palgid olid juba mõne aastaga pehkinud. Siis pidi hoonet tõstma ja alla uued palgid asetama. /.../ Katused olid õlest, aga tihti nii kehvad, et vihm sadas läbi otse eluruumidesse. Nendes suitsustes ja mustades hoonetes võis aga elada kuni neli peret, igal perel oli oma nurk... (Österblom 1927: 13)

Lisaks ebahügieenilistele ja kehvadele oludele olevat suitsustes majades elanud inimesi vaevanud silmahaigused. Österblom meenutab:

Nad tulid [minu käest] isegi silmade jaoks ravi paluma. Siis ütlesin mina: „Selle jaoks pole muud abi, kui et sa ehitad omale katusele korstna. Tee seda ja sa näed, et su silmad on varsti korras.“ Üks noor talupoeg kuulab mu nõuannet ja ehitab omale korstna, ja varsti tuli ta selgete silmadega nagu kogu tema „perja“⁸. Siis ütlesid kõik, et minu retsept on hea ning sellest hetkest alates kerkis Vormsil üks korsten teise järel (Österblom 1927: 33).

Olgugi et need on Österblomi kiidusõnad endale, ei saa tema 14-aastase misjonitöö mõju saarerahvale alahinnata. 19. sajandi lõpp sai osalt ka tänu temale

7 Österblom viibis saarel 14 aastat ajavahemikul 1873–1887.

8 „Pere“ Vormsi rootsi keeles.

saare ehituslikus arengus murdeliseks. Kui 1889. aastal ostis Vene riik Magnushofi mõisa, hakati üha enam talusid päriseks ostma, mis mõjus saare majandusele soodsalt.

Vormsil oli peale kalurite hulk edukaid kippareid ja kapteneid ning 20. sajandi algusest hoogustus laevaehitus ja merekaubandus. Laevadel viidi Läänemere sadamatesse müügiks kartulit, õunu, vilja, puutõrva, lupja jm. Inglismaa söekae-vanduste tarbeks transporditi üle mere puitu, vastu toodi seal muu hulgas tsink-plekki katusekattteks (Svärd 2007: 49). Rohked meresõidud andsid uut innustust ja ideid ning tärkas lootus paremale tulevikule.

Häärberitüüpi moodsaid puhtaid elamuid ehitati nii hoogsalt, et 1940. aasta- teks olid säilinud vaid üksikud suitsutared. 2010. aasta välitööde ning arhiiviuu- ringute andmeil võib öelda, et praegused Vormsi taluelamud pärinevad kõik 20. sajandist, üksikud ka selle sajandi algusest. 19. sajandi ehituspärandit esindavad ainult mõned kõrvalhooned.

Sajandialguse moodsad elamud

Vormsi elamu on lihtne ristkülikukujulise liigendamata põhiplaaniga palkhoone. Ühe pikiküljega liitub tihti väike klaasveranda või lahtine eeskoda. Hoone otsa- küljel võib suurematel hoonetel olla teine, eeskojaga majandusüksus. Üldiselt sar- nanevad Vormsi elamud oma kaasaegsete elumajadega mujal Eestis.

Tulenevalt külast, talu jõukusest, suurusest ning hoone ehitusajast leidub tea- tud erisusi. Juba 1940 jagas Ants Laasi Vormsi elamud kolme tüüpi (Laasi 1940: 20). Et Laasi analüüsitud elamud on praegugi samad, on siinne tüpoloogია tema variandi laiendus.

1. Hoonealune pind kuni u 100 m², 2–4 telge (iga ava ehk aken ja uks moo- dustab telje) pikiküljel, nt Norrby Andersi, Hindrusi, Hanase; Hullo Irjase; Fällarna Sarapuu; Sviby Krosmase (ülemine foto lk 21), Pearsi, Larsa.
2. Hoonealune pind u 100–160 m², 4–6 telge pikiküljel, lihtsam arhitektuurne lahendus, nt Rumpo Jobbesa, Andersi, Ulase, Martise; Rälby Erjase, Alt- Bertase; Diby Vana-Simsase, Andruse, Vana-Urbase, Uus-Mattase (keskmine foto lk 21); Suuremõisa Sjorsa.

Vormsi elamute tüübid. K. Karine, 2010.

3. Hoonealune pind u 120–190 m², 4–6 telge pikiküljel, arhitektuurselt uhkemad, tihti enam kaunistatud, vintskapp ühel või mõlemal pool hoonet, nt Hullo Andersi (alumine foto lk 21), Kalffi, Solhemi, Käänaku; Kersleti Maas-Tomase, naabertalu (endine Maas); Fällarna Larase; Borrby Puhkemaja; Saxby Nipearsi; Norrby Mansi; Sviby Mikkase.

Saare kirjeldustes mainitakse mitmel pool vormsilaste uusi uhkeid elamuid. 1901 kirjutas Noarootsi kellamees Nymann, et „üldiselt tunduvad vormsilased olevat üsna jõukad ning nende elamud on ilusad“ (Aman 1992: 268). Ants Laasi kirjutab, et „rootslastel aga on elamu ehitatud eraldi, mille tõttu nende elamud on tavaliselt suuremad ja nägusamad eestlaste omist“ (Laasi 1939: 9).

Siinsed elamud paistavad silma küllaltki rohkete ehiselementide poolest. Nii rikkalik saelõikedekoori kasutamine kui siin on eesti taluarhitektuuris pigem erandlik. Murispuu- ja sarikaotste saelõikeline kaunistamine on siin lausa valdav (Diby Vana-Simase; Fällarna Sarapuu; Hullo Aia, Käänaku; Rumpo Jonase). Harvem kaunistati viilulaudise otsi ja viiluräästa lauda, muid ehisedetaile (nt ehispenne) esineb harva.

Katusekattteks kasutati saarel kaua õlgi. Veel 1940. aastal oli suurem osa hoonetest kaetud õlg- ja rookatustega (Laasi 1940: 203). Peale tavapärase puitkattuste valmistati saarel ise tsemendist katusekive. 1920.–30. aastail oli Euroopa tehnoloogial⁹ põhinevaid betoonkivitöökodasid kolmes-neljas külas, kive olevat valatud ka kodus. Vorme olevat olnud kolm-neli või isegi viis-kuus tüüpi. Tehnoloogia arenedes hakati kive vastupidavuse suurendamiseks katma glasuuriga.¹⁰ Kohalikke katusekive on heas seisukorras säilinud mitmel elamul ja kõrvalhoonel: Sviby Tomase, Ny-Tomase; Norrby Mangesi; Rälby Alt-Bertase, Nymase; Kersleti Tomase; Söderby Martesi.

Eesti külade jaoks erandlikult laialt kasutati Vormsil imporditud katuseplekki (Fällarna Larsti, Larase, Sarapuu; Hullo Andersi, Aia).

9 Erinevatel andmetel pärines tehnoloogia Põhja-Saksamaalt, Lõuna-Rootsist ja Prantsusmaalt.
10 Harri Rosenblad, 07.07.2010.

Taluõu ja hooned

Hooneid oli kõigis taludes üsna ühepalju, sealjuures võrdlemisi arvukalt. Russwurm ütleb lausa, et rannarootslased „ehitavad nii palju erinevaid hooneid, kui võimalik“ (Russwurm 1855 II: 4). Pea igas talus oli rehi, ait, laut ühes talli ja küüniga, enamikul ka saun, suitsu- või suveköök, vähematel sepikoda. Vähem oli hooneid popsitalundeis, kus elamu paiknes tihti majandushoonetega ühe katuse all (Laasi 1940: 204).

Taluõu oli jagatud puhas- ehk esiõueks ja karja- ehk tagaõueks, kohati eristati ka viljapuuaeda.¹¹ Elamu asetses alati majandusõuest aiaga piiratud puhasõuel, kuhu loomad ei pääsenud. Ait asus samuti puhasõuel või viljapuuaias, rehi aga puhas- või majandusõuel, kuid peaaegu alati külatee ääres või talu põllupoole servas, lihtsustamaks saagi rehte toimetamist.

Rehi on vanim hoone õuel, mis siin oli alati elamust eraldi. Hinnanguliselt vanimad on praegustel andmetel Rumpos Andersi ja Saxbys Nipearsi talus. Hooned ise on palkidest, uuemad ka kõrgel kivisoklil, korstnata ahjud on lubjakivist või tellistest.

Tuleohtlikest hoonetest väärrib sauna, suveköögi ja sepikoja kõrval märkimist suitsuköök või -tuba – *rökstuga*. Liha, kala ning kalavõrkude suitsutamiseks ehitati Vormsil eraldi hoone, mida Karl Tihase nimetab omapäraseks köögiks, nn roovi-aluseks (Tihase 2007: 265–266). Enamasti üleni kivist ruumi ühte nurka süüdati lahtine tuli; kala või liha riputati lae alla või pandi restidele, võrgud laka peale.¹² Rohkem kui üht tänini kasutatavat suitsutuba leida ei õnnestunud. Välimuselt sarnaneb suitsuköök enim saunaga, mis Vormsil ei erinenud tavapärasest ees- ja leiliruumiga eesti saunast.

Vormsile on iseloomulikud pikad, enamasti kolme-neljaruumilised aidad. Eri-otstarbelised ruumid koondati ühe katuse alla, seetõttu oli talus tavaliselt ainult üks aidahoone. Üheruumilisi aitu siin ei leidunud, küll aga ehitati aidavahelikke tööriistade ja vankrite hoidmiseks. Kuna aitadele on võrdlemisi lihtne leida muud

11 Sune Häggblom Rumpo Andersi talus, 07.07.2010.

12 Harri Rosenblad, 07.07.2010.

Pöördusega kõrvalhoone. Rumpo. SOV B601142-19.

kasutusala, on neid saarel ka palju säilinud. Parimad näited on Diby Jonase, Uus-Mattase, Vana-Urbase, Vana-Simase; Rälby Masase; Norrby Mangesi.

Eestirootsi aladel oli küllaltki tavapärane, et eri otstarbega kõrvalhooned ehitati ühte rivi üksteise külge. Kuna õued olid võrdlemisi väikesed, ehitati nn pöördusega ehk pööruga ehk vinklis kõrvalhooneid, kus pika hoone eri osad asetsesid üksteise suhtes nüri- või täisnurgi. Kõige tavalisem pööruga kõrvalhoone oli laut. Eri loomade jaoks olid eraldi ruumid, kuid need ehitati üksteise kõrvale ritta. Karjaruumidega olid ühendatud heinaküünid, katusealused, kuurid, aidad ja muud majandushooned. Pöördusi võis olla mitu, nii et hoone moodustas kolmest või neljast küljest suletud karjaõue. (Raukas 2002: 71)

Kui 19. ja 20. sajandi vahetusel oli pea igal õuel säärane kõrvalhoone, siis tänapäeval pole täielikult säilinud ühtegi. Rumpo Jobbesa talus oli G-kujulise raidana ehitatud küün, lambalaut, küün (hävinud), lehmalaud, riideait, riideait, ait, viljaait, lihaait (hävinud), küün (hävinud), hobusetall (hävinud). Andersi talus olid järgemööda vankrikuur, rehetuba, rehealune (hävinud), lambalaut, küün

(hävinud), loomalaut ning Dibys Ny-Bundase talus J-kujuline koosehitis, millest on säilinud suitsuköögi-puidutöökoja-käimla-lauda osa, kuid hävinud on küüni-sealauda-suvelauda-rehealuse-rehe-vankrikuuri osa.

Pärisperemeeste lahkumine. Minnalaskmine

1940. aastaks oli asustus kruntimise ja hoonestamise tõttu märgatavalt tihenened. Siis ei teadnud veel keegi, et see jääb saare asustuse tiheduse tipuks.

Ehitustegevus oli aktiivne veel 1940. aastailgi, ent hulk maju jäid lõpetamata või ehitamata:

Meie väikesel saarel levis mure ja rahutus. Tulevik tumenes. Isa, kes mitu aastat planeeris meie uut maja, oli valmis varunud palgid ja lauad, ukсед ja aknad, ostnud pliidi ja korstna jaoks tellised, lauda jaoks ehituskivid jm. Kaev oli kaevatud ja pool laudaseinast meie uuele [...] õuele üles ehitatud. Kõik see jäi nüüd arengute ootuses pooleli (Svärd 2007: 62).

1943 lubasid Saksa okupatsioonivõimud vormsilastel lahkuda Rootsi tingimusel, et maha ei jää tühje talusid ega peremeheta vara. Kinnisvara haldamine korraldati rendilepingutega ja vallasvara anti naabritele või usaldusmeestele säilitamiskviitungite vastu (Mothander 2011: 171). Kui üürnikku ei leitud, jäi tavaliselt keegi perest maha lootuses majahoidja leida.

1944 lahkuti juba talusid tühjana maha jättes. Vaevalt et osati arvata, et kodusaa-rele enam tagasi ei pöörduta. Selleks ajaks olid paljud mehed Vene sõjaväkke mobiliseeritud ja kui nad naasid, olid kodud tühjad või juba uute elanikega asustatud.

Sisserändajatel, kelleks olid enamasti eestlastest sõjapõgenikud idast (Pihkva ja Leningradi oblastist), puudus isiklik suhe nii saare kui selle pärandiga. Seetõttu oli suhtumine kohati ükskõikne ja hoolimatu. Probleeme suurendas uus, kollektiivne eluviis, eraomandi vaenamine, käsumajandus, kultuurikatkestusest tingitud ehitusoskuste kadu, ehitusmaterjalide puudus ning vilets kvaliteet.

Kui 1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli Vormsil elanikke 2547 ja talundeid 448 (Habermann 1938: 118), siis 1946. aastal oli siin veel 313 majapidamist

Borby 1899. aastal. EA A.3724.4.820 leht 1.

Borby tänapäeval. K. Karine skeem Maa-ameti kaardiserveri järgi.
Kontuuriga on tähistatud varemed.

ja vaid 1008 elanikku (Laasi 1939: 118). 1959. aastaks oli rahvastik vähenenud 797 elanikuni – peamiselt sõjapõgenike lahkumise tõttu. *Muist nendest, kes olid tulnud rootslaste talusid hooldama, elasid siin ainult paar aastat, vedasid kraami Haapsallu müügiks, siis panid kolud vankri peale ja läksid jälle* (Sarv 1994: 27).

Terve hulk üpris uusi hooneid läks tuleroaks. Mitte ei põlenud maha, vaid pigem aeti ahju nii värskete omanike kui piirivalvurite ja sovhoosi poolt (Sarv 1994: 27–28, 33–34). Vormsi koguduse diakon Ants Rajando kirjutab: *Majade hävitustöö käis siin kuni 1980. aastani välja. Veel 1960. aastail [...] kisti suured korralikud majad maha. [Sovhoosi esimees] ütles, et me ehitame uued ja paremad. Üks mees rääkis, et tegi talv läbi tööd – saagis vanade majade palke. See hävitajate hulk on siit läinud, seda rändrahvast on siin mitu korda vahetunud* (Sarv 1994: 34). Ent saareelu valib „seiklejate, virisejate, hõlptulu otsijate, rändajate ja karjeristide“ (Õismaa 1988: 98) seast ajapikku välja peremehetundega, siinsesse ellu sobivad inimesed.

Inimesed, külad, majad tänapäeval

Saare taasisustamine oli vaevaline ning ehk alles nüüd võib öelda, et seis on kindlustunud. Paljudes taludes on kasvamas juba kolmas põlvkond. Vormsi sarnaneb väga paljude teiste Eesti maakohtadega selle poolest, et püsielanike arv kahaneb pidevalt, suvitajaskonna osa aga samal ajal suureneb – suveajal elanike arv mitmekordistub. 2010. aasta 11. jaanuari seisuga oli Vormsi valda sisse kirjutatud 399 inimest, kuid tegelikult elab saarel ületalve märksa vähem elanikke. Suur osa neist on pensionärid, kellel napib võimalusi talu korras hoida.

Enamik maid on tagastatud õigusjärgsetele omanikele. Neist ligi 75% on 1943–1944 lahkunud vormsilaste järeltulijad, kes suhtuvad siinsesse varasse võrdlemisi ükskõikselts. See pärsib külade arenguvõimalusi. Suurem osa hooneid kuulub siiski Teise maailmasõja järel sisserännanuile ja nende järglastele.

Nõukogude ajal hävinud talude tõttu muutusid külad hõredamaks, mõni jäi peaaegu täitsa tühjaks. Ühed suuremad kannatajad on olnud Borrby ja Kerslet, mis enne sõda olid oma 200–350 elanikuga koos Svibyga saare suurimad külad.

Enim mõjutas see aeg teedevõrku – mitmes külas kahanes väiksemate külatänavate osatähtsus ning need kadusid maastikust. Oluliselt vähenes ka maakasutus, mis tõi kaasa põllu- ja heinamaade, ranna- ja puisniitude metsastumise.

Taasiseseisvumise järel taastati iseseisvate küladena nõukogude ajal Kersleti alla kuulunud Saxby ning Suuremõisa koosseisus olnud Fällarna ja Hosby. Samas on Bussby ja Kärre jäetud Suuremõisa alla ning Håkabackan Hullo alla. Vanad külanimed on rahvasuus veel osaliselt kasutusel. Paljude külade koetis on muutunud – talude hävimise tõttu on ajaloolistes tihekülades tekkinud tühjad kohad.

Mitme küla vanapärande ilme on hästi säilinud. Asustuspildi ja ehituspärandi hea säilivuse poolest on eriti huvitavad Norrby, Diby ja Rumpo. Kuid väärtusi – nii vanemast ajast kui alles viimaseil aastakümneil loodut – leidub igas Vormsi külas. Tänapäeval on ilmekas näide Saxby, mille ajaloolisest hoonestusest on hävinud üle poole. Kuna hävinud talud paiknesid küla servas ning hooned on taastatud asjatundlikult, on küla ilme terviklikkus säilinud.

II maailmasõja järgse tagasihoidliku ehitustegevuse tõttu on krundid külasüdameis enamasti sõjaeelsete mõõtmetega. Pärimisküsimuste lahendamisel on mõningaid ka pooleks või enamaks osaks jaotatud, aga nii on see olnud ju ka varem. Kuni II maailmasõjani oli hoonestus arenenud loomulikus rütmis ning oli väga ühtne. Seetõttu on vaatamata vahepealsele hävingule säilinud hulk terviklikke, heas seisus hooned.

Piiride avanedes ning saarele ligipääsu lihtsustudes elavnes ka restaureerimine ja renoveerimine. Asjatundliku ennistamise ning traditsioonide järgimise poolest paistavad silma näiteks Saxby Uus-Siffersi ja Sepa ning Rumpo Jobbesa talud.

Lõpetuseks

Vormsi on tugeva omapäraga väikesaar, mille ehituspärand ja külakeskkond on Eesti kontekstis eriline. Küllaltki rikkalik rannarootsi pärand on kõnekas peatükk Eesti maa-arhitektuuris.

Vormsi ajalugu peegeldub saare miljöös ning on külamaastikus tänapäevalgi loetav. Tegelikult seisneb taluarhitektuuri väärtus ju üksikuist hoonest enam nende

omavahelises koosmõjus teiste ehitiste ja rajatistega moodustub tervikus ning see lubab rääkida ainuomasest Vormsi miljööst.

Kuigi rannarootsi traditsioon katkes II maailmasõjaga, on aastasadade jooksul kujunenud Vormsi külamaastikus, ehitustes ja taluõuedes säilinud palju algupä-rast. Vaatamata nõukogude hävitajatele on uued elanikud õnneks hoidnud saare ehitustava sageli seda endale teadvustamata. See on loomulik traditsioonihoid-mine, mis tuleneb lugupidamisest keskkonna, oma kodukoha vastu.

Kodaköök-elamute ümbervahetamine, saarelt põgenemine ning sidemete tagasihoidlik ja pisteline taastumine pärast taasiseseisvumist on vaid mõned, ent ilmekad peatükid kohalikust asustus- ja arhitektuuriloost. Need on kultuurikatkes-tused, mida on täis kogu Eesti ajalugu.

Kasutatud allikad ja kirjandus:

Arhiiviallikad

Eesti Rahva Muuseum. Etnograafiline Arhiiv EA 214: 51.

Eesti Ajalooarhiiv 3724.4.820.

Svenska Odlingens Vänneri arhiiv (SOV): B601052-06; B602139-29; B601142-19.

Dahl, Efraim-Joel. Vormsi ajalugu. Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana. Tallinn, 1973. Asub Eesti Vabaõhumuuseumis.

Spuhl-Rotalia, Jaan. Wormsi saar: ajalooliselt ja geograafiliselt kirjeldanud J. G. Spuhl-Rotalia. S.l., 1910ndad. Asub Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus.

Suulised allikad

Intervjuu Sune Häggblomiga 07.07.2010.

Intervjuu Harri Rosenbladiga 07.08.2010.

Kirjandus

Aman, Viktor 1992. En bok om estlands svenskar. IV köide. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner.

Hiigla tulemeri Vormsis – Lääne Elu nr 44, 15.06.1932.

Karine, Kadi 2011. Vormsi hoonestuse väärtused ja kaitsmise võimalused. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond.

Laasi, Ants 1939. Läänemaa rahvastik, asulastik ja liiklemine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Laasi, Ants 1940. Ormsös landskapsbild. Tartu.

- Läänemaa ja läänlased. Koost. Õismaa, K. Tallinn: Perioodika, 1988.
- Läänemaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. 1, Üldosa. Toim. H. Haberman, E. Kant, H. Kruus jt. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938.
- Mothander, Carl 2011. Rootsi kuninga valge laev. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Raukas, Elo 2002. Eestirootslaste ajalooline asustus, selle struktuur ja arhitektuur Noarootsi vallas. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia Muinsuskaitse ja restaureerimise teaduskond.
- Russwurm, C 1855. Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehtlands und auf Runö: eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen Preise gekrönte Untersuchung. I, II ja lisade (Beilagen) köide. Reval.
- Ränk, Gustav. Eesti rannarootsi elamu läbi aegade. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLI, 1996, lk 65–87.
- Svibys hävines 72 taluhoonet – Lääne Elu nr 45, 18.06.1932.
- Svärd, Sven 2007. Kärrslätt – min by. Nynäshamn: Sven Svärd.
- Söderbäck, Per 1939. Estlands svenskbygd. Stockholm: Thule.
- Tihase, Karl 2007. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst.
- Troska, Gea 1987. Eesti külad XIX sajandil: ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Troska, Gea; Šlögina, Natalia 1959. Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest. – Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XVI, lk 153–165.
- Tõuseb uus Sviby küla – Lääne Elu nr 49, 02.07.1932.
- Vanade skandinaavlaste järeltulijate hulgas – Postimees nr 220, 16.08.1930.
- Varjusurmast tõusnud. Eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda. Koost. Sarv, A. Tallinn: Huma, 1994.
- Österblom, Lars Johan 1927. Svenskarna i Östersjöprovinserna: minnen från 13-årig verksamhet som missionär på Wormsö samt en samling intressanta berättelser från Estland. Karlshamn: E. G. Johansson.

Insight into the evolution of villages and architectural heritage in Vormsi Island

Kadi Karine

Today Vormsi Island, which is situated between the mainland and Hiiumaa Island in the West-Estonian archipelago, cannot be clearly differentiated from the rest of Estonia; yet, until the end of the Second World War this island was the traditional habitat of Coastal Swedes. The Swedes constituted the majority of the population: in 1934 the number of inhabitants was 2547, whereas only 114 of them were Estonians. The natural and national isolation kept the population from assimilation, and due to this local culture was idiosyncratic and differentiated largely from that in other regions of Estonia. The language and culture persisted until the years 1943-1944, when the majority of Coastal Swedes left for Sweden. Today architectural heritage is one of the most directly perceived aspects of the local Coastal Swedes' tradition.

Although the data about the earlier history of the island are negligible, the settlement could be dated back to the 13th century, and the first settlers were supposedly Swedes coming from Finland. The majority of today's villages existed already in 1565. The history of newer villages starts from the late 19th century.

Cluster villages and strip fields surrounding them were characteristic of the island. As communal relations persisted here longer, most probably due to the special status of Coastal Swedes, the building density in Vormsi villages was quite high. The tradition of the strip field system continued in the island as long as until the 1930s, the great fire of Sviby. After the fire parcelling was carried out in nearly all the villages.

The building type characteristic of Vormsi Island until the beginning of the 20th century differed from the barn-dwelling predominantly inherent in Estonia; the chimneyless structure here was used only as a dwelling house. It consisted

of three main rooms: an anteroom with an open fireplace for cooking, a heated room and a chamber.

The end of the 19th century saw a breakthrough in the architectural development of the island. It was the time of economic development and purchasing farms for freeholds. Gradually new type of dwellings with chimneys started to emerge. The Vormsi dwelling house is a simple log building with a rectangular ground plan, with a small veranda or porch along one longitudinal side. Certain differences resulting from the village, wealth and size of the farmstead, as well as the building time can obviously be detected. In their general features, the new dwelling houses in Vormsi are similar to the new type ones that were built in mainland Estonia at the same time.

By the 1940s only a few chimneyless dwellings had survived. All the dwelling houses standing in Vormsi today date back to the 20th, or in a few cases, also the 21st century. Part of the outbuildings, however, originate from the 19th century.

The number of outbuildings in farmyards was relatively big; yet, it did not differ much by yards. Most farmsteads had a threshing barn, a storehouse, a cattle-shed with a stable and a hay barn, usually also a sauna, and a chimneyless or summer kitchen. The farmyard was divided into a clean yard and a cattle-yard, and in places the orchard could also be distinguished.

Today the most significant buildings are the black kitchen – *rökstuga* – for smoking meat, fish and also fishnets, the threshing barn, which in places dates back to the beginning of the 19th century, and the storehouse with at least three or four partitions.

Outbuildings with different functions were often built side by side in one row, whereas the parts were located at an obtuse or right angle, so that they formed a cattle-yard surrounded from three or even four sides.

In 1943–1944 the majority of Vormsi Swedes fled to Sweden, leaving their homes and possessions behind. The immigrants – mostly Estonian war refugees from the east, lacked any personal relations with the island or its heritage and therefore their attitude towards local life was indifferent and superficial. The new Soviet regime caused additional problems. The population gradually diminished:

by 1959 the number of inhabitants was 797. A great number of newly completed buildings were burnt down.

In the Soviet period some villages remained nearly empty. Ironically, the ones that suffered the most were Borrby and Kerslet, which before the war had been the largest villages on the island. As active land use diminished, fields and meadows were overgrown with forests.

The so-called re-settling process of the island was rather toilsome and it is only by today that the situation has stabilized. After Estonia regained independence, people increasingly started to value local heritage. Restoration and renovation activities have gained impetus. In today's context, Saxby stands out clearly with its competent restoration procedures, due to which the village has acquired a finished appearance. The structure of a number of villages has undergone changes; yet, it is still well interpretable in terms of landscape. Largely due to their insular location, several farm complexes and even villages are distinguished for their pre-World War II appearance and durability. Norrby, Diby and Rumpo are of special interest; yet, each village in Vormsi can boast its own values.

Vormsi is a small island with strong local peculiarities, and its architectural heritage and village environment stands out in all-Estonian context. The comparatively rich Coastal Swedes' heritage constitutes a significant chapter in Estonian rural architecture. Although the Coastal Swedes' tradition was disrupted by World War II, many traditional features formed throughout centuries have been preserved in Vormsi village landscape, architectural substance and farmyards.